

Економічна теорія

Степан МОЧЕРНИЙ,
Олександр УСТЕНКО

ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Резюме

Визначення предмета економічної теорії досі залишається дискусійним. Автори вважають доцільним використати для цього методологію найкоротшого, розгорнутого і повного визначення предмета науки. Такий підхід дає змогу по-новому оцінити структуру економічної теорії, зокрема її співвідношення з політичною економією та економікс, а також співвідношення двох останніх дисциплін.

Ключові слова

Предмет економічної теорії, позитивні і негативні аспекти, поведінка і діяльність людини, обмеженість ресурсів, максимізація прибутку, доходи і витрати, економічні та виробничі відносини, методологічна база.

© Степан Мочерний, Олександр Устенко, 2003.

Мочерний Степан, докт. екон. наук, професор, Тернопільська академія народного господарства.

Устенко Олександр, канд. екон. наук, професор, народний депутат, Верховна Рада України.

У вищих навчальних закладах колишнього СРСР замість економічної теорії викладали надмірно заідеологізований, перенасичений марксистськими положеннями, нерідко перекрученими і пристосованими для потреб верхівки партійного і радянського апарату курс політичної економії. Підручник американського економіста П. Самуельсона «Економікс», перекладений російською мовою в 1964 р., був виданий малим накладом і до того ж призначався лише для наукових бібліотек.

Після розпаду СРСР в Україні було скасовано курс політичної економії і запроваджено економічну теорію, яка для багатьох викладачів зводилася до економікс, що негативно відбивалось на цих двох наукових дисциплінах, зокрема на з'ясуванні предмета економічної науки, виявом чого є суттєві розбіжності у його визначенні.

Основні точки зору на предмет економічної теорії

У результаті цього, в українській та російській фаховій літературі сформувались різні точки зору щодо предмета економічної теорії. По-перше, предметом даної наукової галузі вважають вивчення поведінки і діяльності людини або груп людей з метою максимізації прибутку в умовах обмеженості ресурсів і безмежності потреб [25: 12].

Дані визначення здебільшого запозичені з підручників західного типу. Так, із семи визначень предмета економікс П. Самуельсон найголовнішим вважає таке: «Це наука, що вивчає, як люди і суспільство здійснюють кінцевий вибір рідкісних ресурсів, щоб виробляти різні товари і розподіляти їх для споживання» [28: 2]. Інші американські економісти, Кемпбелл Р. Макконнелл і Стенлі Л. Брю, заявляють, що економікс – це «аналітична економія, яка досліджує поведінку людей у процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ і послуг у світі обмежених ресурсів...» [10: 7].

Таким чином, незважаючи на певні відмінності у наведених визначеннях, загальною їх особливістю є акцентування уваги на вивченні людини, її поведінки, потреб та ін. Серед близько 30 англійських дефініцій предмета найчіткіше вираження ця точка зору отримала у визначенні англійського економіста Л. Робінса: «Економікс – це наука, яка вивчає поведінку людини з точки зору відносин між її цілями і обмеженими засобами, що допускають альтернативне використання» [11: 4]. Дане визначення є найпопулярнішим у сучасній західній економічній літературі.

Згідно з другою точкою зору, якої дотримується ряд українських та російських економістів, предметом економічної науки є «економічні відносини між людьми і соціальними групами, що складаються у виробництві, обмі-

ні, розподілі і споживанні благ» [4:36–37]. Водночас деякі автори замість конкретних назв цих суб'єктів вживають узагальнююче поняття «економічні суб'єкти» [16; 5; 7].

До третьої точки зору варто віднести думку тих вчених, які стверджують, що економічна наука досліджує «соціально-економічні та організаційно-економічні відносини в їх взаємодії з розвитком продуктивних сил і відповідним науково-технічним прогресом, а також економічні закони, що вивчають процес виробництва, розподілу, обміну та споживання в різних історичних епохах» [2: 13–14].

Ще одна група економістів вважає предметом економічної теорії економічну систему та притаманні їй закони й закономірності. Наприклад, у «Великому економічному словнику» зазначено, що економічна теорія – це «сукупність наукових поглядів на економічні системи, економічний розвиток і економічні закони та закономірності» [3: 736].

П'ята основна група науковців намагається поєднати визначення предмета політичної економії з наведеним вище найпоширенішим визначенням предмета економікс. Так, Ю. Палкін вважає, що економічна теорія «вивчає закономірності та фактори виробництва, розподілу, обміну та споживання в умовах ринкової економіки»; «виробничі відносини людей у тісному зв'язку з продуктивними силами і надбудовою економічного базису»; а також «економічну поведінку людей у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ» [5: 4]. Приблизно таке ж визначення дають окремі автори предмета іншої науки – політичної економії, яка, на їх думку, «вивчає всю систему економічних відносин в їх єдності та взаємодії з обмеженими продуктивними силами й політичними, ідеологічними і соціальними інститутами суспільства. Вона, пізнаючи закони, показує, як люди і суспільство мають здійснювати кінцевий вибір рідкісних ресурсів, якнайкраще виробляти різні товари та послуги, розподіляти і обчислювати їх з метою досягнення максимального задоволення потреб людини» [13: 13].

Шосту точку зору представляють ті автори, які стверджують, що «зміст і межі предметного простору фундаментальної економічної науки детерміновані проблематикою багатства. Економія, політична економія, економікс відбивають не тільки історичні етапи, а й особливі складові фундаментальної економічної науки, з якими пов'язане дослідження цілком певних предметних напрямів, рівнів та сфер. Останні, проте, аж ніяк не вичерпують усього різноманіття її предметного простору. Та це й неможливо, бо для її онтології та гносеології не існує інших меж, крім меж самого багатства» [20: 61–62].

Формуванню цілісного узагальнюючого уявлення про предмет економічної теорії заважає також низка інших факторів. До них належить, перше, ототожнення економічної теорії з політичною економією. Цієї думки дотримуються як відомі західні економісти (П. Самуельсон, А. Маршалл та ін.), так і деякі українські вчені (Г. Башнянин, В. Бобров, І. Тивончук та ін.).

По-друге, наявність різних назв економічної теорії, серед яких найчастіше зустрічаються: «аналітична економіка», «економіка» (американські економісти Едвін Дж. Долан, Дейвід Е. Ліндсей), «теоретична економічна наука», «загальна теорія економіки», «теорія економіки», «нормативна теоретична економіка», «позитивна теоретична економіка», «загальна економічна теорія», «фундаментальна економічна теорія».

По-третє, значні розбіжності у поглядах різних авторів щодо структури економічної теорії. Так, одні автори в межах цієї науки виділяють макроекономіку і мікроекономіку; другі – економікс, основи економічної теорії, макроекономіку і мікроекономіку; треті – політичну економію, макроекономіку і мікроекономіку [7: 16]; четверті відносять макроекономіку та мікроекономіку до прикладних галузевих наук, кожна з яких має свої предмети і методи вивчення, «свою теорію, закони і категорії, за допомогою яких пояснює явища, які вивчає» [14: 52].

Вищевикладене пояснює необхідність критичного аналізу приведених вище точок зору з метою виділення в них окремих позитивних та негативних аспектів і обґрунтування власних теоретико-методологічних підходів чіткого наукового визначення предмета економічної теорії.

Критичний аналіз поглядів сучасних економістів щодо предмета економічної теорії

Що стосується першої основної точки зору, яка стверджує, що предметом економічної теорії є поведінка і діяльність людини, групи людей, спільні дії людей, поведінка людей у діловому житті з метою максимізації прибутку в умовах обмеженості ресурсів, або в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ і послуг тощо, то така позиція є, на наш погляд, найменш конструктивною. Це зумовлено, по-перше, тим, що в першій частині визначення, яка повинна нести найбільшу теоретико-методологічну цінність, одне невідоме (тобто визначення предмета економічної теорії) підміняється іншим аморфним поняттям (поведінка людей), позбавленим категоріальної конструктивності.

По-друге, значна частина працездатного населення в розвинутих країнах світу у своїй діяльності не переслідує максимізації прибутку. Це стосується передусім зайнятих у державному секторі економіки, у сфері послуг, різних неприбуткових організаціях та установах. Таким чином, ці зайняті, за логікою наведених визначень, перестають бути об'єктом вивчення, що не узгоджується зі змістом економікс, в якій, наприклад, при визначенні ВВП враховують доходи і витрати всіх верств населення.

По-третє, якщо дотримуватися такого визначення, то економікс не повинна жодною мірою займатися проблемами безробіття, що також суперечить змісту західної економічної науки.

По-четверте, якщо у визначенні предмета економічної теорії не акцентувати увагу у першій його частині на економічних відносинах між людьми, то це спрямовує на дослідження відносин людини до речей. Тому не дивно, що наведене вище визначення Л. Роббінса (економіка – це наука, яка вивчає поведінку людей з точки зору відносин між її цілями і обмеженими засобами) є яскравим прикладом такого неконструктивного підходу.

По-п'яте, наведені вище визначення не націлюють на обґрунтування економічних законів у процесі розвитку та функціонування різних економічних систем. У кращому випадку, сформульовані західними економістами закони відображають процес взаємодії між людьми і певними матеріальними благами (а отже, речами) або між самими речами. Такими, зокрема, є закони знижувальної (спадної) продуктивності факторів виробництва, закон зростання витрат, закон зростання відносних витрат, закон зростання граничних витрат [8: 546, 547].

По-шосте, визначення предмета економічної теорії з акцентуванням уваги на поведінці людини проповідує атомістичний, суб'єктивістський підхід до вивчення економічних явищ та процесів.

По-сьоме, таке визначення не враховує відмінностей між людьми та юридичними особами (підприємствами, фірмами, компаніями тощо), які, хоч і представлені людьми або колективами людей, але водночас мають істотні відмінності від фізичних осіб.

Найбільше, на що може претендувати визначення економічної теорії з акцентом на поведінці людей – це обмеження сфери науки такою економічною дисципліною, як маркетинг. Зокрема, однією зі складових маркетингових досліджень є вивчення поведінки споживача. З точки зору методології, це означає зведення цілого до окремих його елементів.

Додаткові теоретико-методологічні вади наведених вище визначень, які віднесені до першої групи, виникають ще й тому, що у них йдеться про поведінку людей в умовах обмеженості ресурсів або використання рідкісних ресурсів.

Але, акцентуючи увагу на вивченні рідкісних ресурсів, П. Самуельсон та інші автори припускаються при цьому серйозного алогізму. Так, в умовах капіталістичного способу виробництва робоча сила, трудові ресурси не є рідкісним ресурсом. Адже майже в кожній країні існує багатомільйонна армія безробітних, а загалом на планеті налічується майже 1 млрд. безробітних, кількість яких щорічно зростає на 50 млн. чоловік. Щодо них можна говорити лише про відносну рідкісність певних видів професій. У цьому випадку економікс, якщо виходити з логіки наведеного визначення, не повинна вивчати таку проблему економічної теорії, як ринок робочої сили, в тому числі проблеми безробіття, брати до уваги лише відсутні вакантні робочі міс-

ця. Насправді економік розглядає ринок робочої сили, що свідчить про неурядженість її предмета зі змістом і структурою викладеного матеріалу.

Такий же алогізм наявний щодо виробничих потужностей (одного з видів капітальних благ, як його називають західні економісти), оскільки вони у розвинених країнах під час сприятливої кон'юнктури завантажені приблизно на 75%. Загалом, за оцінками спеціалістів, за сучасних умов виготовляється така кількість продовольства, яка майже в 4 рази перевищує нормальні потреби людей, хоча в світі щорічно помирає з голоду близько 100 млн. чоловік.

Найбільше хибність акцентування уваги на використанні обмежених або рідкісних ресурсів при визначенні предмета економічної теорії виявляється з часу розгортання інформаційної революції у розвинутих країнах світу, з середини 70-х рр. ХХ ст., і появи на цій основі інформаційних ресурсів. Такі ресурси, за оцінкою авторитетних західних та вітчизняних вчених, є безмежними.

Водночас обмеженими є лише окремі види невідновлюваних ресурсів.

Стосовно ж другої точки зору (згідно з якою предметом економічної теорії є економічні відносини між людьми, що складаються у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання), то важливим її недоліком є відсутність у ньому суб'єктно-об'єктних відносин. Якщо суб'єктами автори даної точки зору називають людей і соціальні групи, то об'єктів, з приводу виготовлення і привласнення яких виникають такі відносини у різних сферах суспільного відтворення, вони не називають. Крім того, суттєві розбіжності у поглядах українських та російських економістів виникають при з'ясуванні структури економічних відносин та сутності власності як економічної категорії.

Так, автори «Сучасного економічного словника» економічні відносини характеризують як відносини «...між людьми з приводу приналежності, поділу, переділу об'єктів власності» [15: 315] і стверджують, що вони виражають власність як економічну категорію. Т. Волков сукупність економічних зв'язків і відносин в їх взаємозалежності і взаємозумовленості називає відносинами між економічними суб'єктами «з приводу» виробництва, обміну і споживання матеріальних благ і послуг [24: 18]. Інші автори ототожнюють економічні відносини з виробничими [1: 19; 6: 51–52].

Друга точка зору за своїм економічним змістом близька до поглядів третьої групи вчених, які предметом економічної теорії називають соціально-економічні та організаційно-економічні відносини. Це виявляється в тому, що в рамках економічних (виробничих) відносин виділяють дві названі підгрупи відносин (соціально-економічні та організаційно-економічні).

На наш погляд, ототожнення економічних і виробничих відносин у сучасних умовах в теоретико-методологічному плані недоцільне.

По-перше, в межах системи економічних відносин варто виділяти окрему підсистему таких відносин, які розвиваються паралельно з прогресом техніки і визначаються ним, що слугує підставою для виокремлення категорії «техніко-економічні відносини». Останні в процесі діалектичної взаємодії з розвитком продуктивних сил формують технологічний спосіб виробництва. Практика засвідчує, що паралельно з прогресом техніки розвиваються такі елементи техніко-економічних відносин, як відносини спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації, обміну діяльністю між людьми тощо. Саме ці відносини формують суспільний характер виробництва або форму виробництва, яким протистоїть відповідна форма привласнення.

Таким чином, доходимо висновку, що продуктивним силам притаманні дві форми розвитку, а отже, за певних умов і дві відповідні форми їх гальмування: суспільна форма (відносини економічної власності – форма привласнення) і техніко-економічна (техніко-економічні відносини – форма виробництва). Цей висновок має не лише важливе теоретико-методологічне значення, а й практичну значущість, оскільки для забезпечення постійного прогресу продуктивних сил необхідно, крім форм власності, вдосконалювати відносини спеціалізації та інші елементи техніко-економічних відносин.

По-друге, наприкінці XIX – на початку XX ст. почала формуватись ще одна підсистема економічних відносин – організаційно-економічні відносини, основними елементами яких є менеджмент і маркетинг. Зокрема, наукові основи менеджменту були закладені американським вченим Ф. Тейлором у таких працях, як «Менеджмент», «Принципи наукового управління» та ін.

З часу впровадження тейлоризму і широкого розповсюдження маркетингових досліджень починає формуватися, наш погляд, ще одна форма розвитку продуктивних сил – організаційно-економічна (вираження якої є організаційно-економічні відносини). Відсутність наукових основ впровадження менеджменту і маркетингу в економічній діяльності більшості суб'єктів господарювання в Україні поки що виступає не формою розвитку продуктивних сил, а їх істотним гальмом.

Підводячи попередній підсумок вищесказаного, варто визнати логічною точку зору тих авторів, які предметом економічної теорії визначають економічні відносини між людьми у різних сферах суспільного відтворення.

Категорія «відносини» є однією з фундаментальних у філософії (на що вперше вказав Аристотель), оскільки вона характеризує взаємозалежність елементів певної системи, а у випадку ускладнення останньої – взаємозалежність окремих підсистем. Цей висновок впливає також із положення Гегеля про те, що будь-яка конкретна річ або явище знаходиться у різних відношеннях щодо інших речей і явищ, що служить основою для визначення їх властивостей, а завдяки цим властивостям відбувається взаємодія речей і явищ між собою. Крім того, властивість певної речі сама може бути відношенням, тобто відношення в даному випадку виступає в ролі власти-

вості або ознаки певної речі чи явища. Це означає, що як відносини можуть визначати властивості, так і навпаки; доволі часто не предмет визначає властивості, а властивості зумовлюють сутність предмета. Синтез відносин між підсистемами та елементами формує цілісну систему. Наявність суттєвих відносин між речами і явищами, а також між їх властивостями формує категорію «закон».

Так, лише стосовно працівника, позбавленого засобів виробництва, до власника таких засобів, який купує робочу силу, виникає властивість найманого працівника; внаслідок постійно повторюваного процесу купівлі-продажу робочої сили формується її вартість і ціна.

Аналогічно до цього, економічні відносини у сучасному капіталістичному суспільстві, передусім між найманими працівниками і капіталістами з приводу привласнення різних об'єктів власності, надають суттєвої визначеності як цим об'єктам (наприклад, постійний і змінний капітал), так і всім іншим суб'єктам цих відносин і самим відносинам, похідним від основних.

Проте таке визначення предмета економічної теорії є неповним і вимагає подальшої конкретизації. З цією метою варто критично проаналізувати четверту вищезазвану точку зору, згідно з якою предметом економічної теорії є економічні системи, але структуру останніх розглядають по-різному.

Так, у підручнику російських економістів «Економіка» за редакцією А. Булатова зазначено, що «сукупність усіх економічних процесів, які відбуваються у суспільстві на основі чинних у ньому відносин власності та організаційно-правових форм, становить собою економічну систему цього суспільства» [23: 14]. В іншому підручнику – «Економічна теорія» за редакцією І. Ніколаєвої – стверджується, що «сукупність виробничих відносин становить певну економічну систему, і в ній основними є відносини власності» [26: 10]. Ще один російський вчений М. А. Сажина визначає економічну систему як «єдність і взаємодію техніко-економічних та соціально-економічних відносин», закріплену організаційно-економічними відносинами, тобто системою організації й управління всією економікою та її окремими частинами [16: 22]. Є. Борисов вважає, що «економічна система – це цілісна сукупність тісно пов'язаних між собою господарських відносин, які встановлюються у виробництві, розподілі, обміні та споживанні матеріальних і нематеріальних благ і послуг» [4: 32]. У «Сучасному економічному словнику», укладеному російськими економістами, економічна система охарактеризована як «історично сформована або встановлена, чинна в країні сукупність принципів, правил, законодавчо закріплених норм, що визначають форму і зміст основних економічних відносин, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічного продукту» [15: 324].

Деякі автори включають в економічну систему не лише окремі елементи економічних відносин, а й продуктивні сили. Так, у підручнику за редакцією Г. Климка і В. Нестеренка економічна система визначена як «сфера функціонування продуктивних сил і економічних відносин, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяль-

ності» [13: 52]. У «Великому енциклопедичному словнику», який видали російські науковці, економічна система охарактеризована як «система суспільного виробництва, тобто сукупність продуктивних сил і виробничих відносин» [3: 623].

Основними недоліками наведених визначень є, по-перше, зведення економічної системи до виробничих відносин, що, як зазначалося раніше, науково некоректно; по-друге, намагання окремих авторів включити до економічної системи правові форми і законодавчо закріплені норми, тобто надбудовчі відносини (таке надмірно розширене тлумачення водночас супроводжує звужене трактування елементів економічної системи); по-третє, ігнорування у більшості наведених визначень такого важливого елемента економічної системи, як продуктивні сили.

Найлогічніше, на нашу думку, розглядати економічну систему як процес взаємодії таких п'яти елементів: 1) продуктивні сили; 2) техніко-економічні відносини; 3) організаційно-економічні відносини; 4) виробничі відносини, системну сутність яких розкривають відносини економічної власності; 5) базисні елементи господарського механізму, оскільки в останньому є й надбудовчі елементи – державне регулювання економіки за допомогою правових та адміністративних важелів.

Кожному елементу економічної системи, а також її підсистемам, притаманні свої закони розвитку й функціонування, які об'єднані в єдине ціле загальносистемними економічними законами та закономірностями, передусім основним економічним законом. Ця проблема є, однак, предметом окремого дослідження.

Якщо синтезувати позитивні риси наведених вище визначень і врахувати критичний аналіз негативних рис, то можна дійти висновку, що **предметом економічної теорії** є економічні відносини у процесі діалектичної взаємодії з розвитком продуктивних сил в усіх сферах суспільного відтворення, цілісність і організованість якого (процесу взаємодії) забезпечує сучасний господарський механізм.

Господарський механізм являє собою сукупність основних форм, методів і важелів управління народним господарством шляхом використання економічних законів, розв'язання суперечностей економічної системи, реалізації відносин власності, а також розвитку людини та узгодження найважливіших типів інтересів. Основними підсистемами господарського механізму є державне регулювання економіки, монополістична (в тому числі олігополістична) плановість і механізм ринкового саморегулювання економіки. Кожна з цих підсистем, у свою чергу, складається з різних елементів.

Ті автори, які при визначенні предмету економічної теорії або економічної системи не враховують розвиток продуктивних сил, припускаються серйозних теоретико-методологічних помилок. По-перше, вони тим самим відкидають необхідність вивчення людини (як головної продуктивної сили і суб'єкта кожної з підсистем економічних відносин, і насамперед відносин

економічної власності), її потреб, інтересів та цілей. Водночас включення продуктивних сил до предмета даної науки передбачає необхідність вивчення ефективності їх розвитку, а при розгляді процесу їх діалектичної взаємодії з відносинами власності – соціально-економічної ефективності. Абстрагування від продуктивних сил, змістом яких є відношення людини до природи, виключає будь-яку можливість досліджувати взаємодію (взаємообумовленість, взаємопроникнення, взаємозаперечення тощо) двох сторін економічного, і насамперед двох сторін суспільного, способу виробництва, а отже, одну з найважливіших рушійних сил розвитку економічної системи. Крім того, дане абстрагування означало б ігнорування таких важливих економічних категорій, як праця, засоби виробництва, робоча сила, потреби та ряд інших.

Подане вище визначення предмета економічної теорії треба, на наш погляд, розглядати на рівні сутності першого порядку. Щоб поглибити його, тобто розкрити на рівні сутності другого порядку, доцільно частково врахувати думку четвертої названої групи економістів, які предметом даної науки називають економічну систему та економічні закони і закономірності її розвитку. Частково, оскільки замість економічної системи логічніше досліджувати основні складові даної системи (продуктивні сили, економічні відносини і господарський механізм) з урахуванням їх взаємодії та певною мірою ролі кожної з них у такій системі. Найчіткіше така роль з'ясована стосовно господарського механізму. Таким чином **предметом економічної теорії з урахуванням переходу до глибшої сутності** є економічні відносини у процесі діалектичної взаємодії з розвитком продуктивних сил в усіх сферах суспільного відтворення, а також вивчення законів та закономірностей цього процесу, цілісність і організованість якого забезпечує сучасний господарський механізм.

Стосовно визначень предмета економічної теорії п'ятої основної групи економістів (які намагаються предмет політичної економії поєднати з предметом економікс), то найважливішими недоліками таких визначень у методологічному аспекті є їх еклектичний характер, тобто механічне поєднання різних неоднакових за змістом положень з двох складових економічної теорії. Крім того, в них некритично запозичене одне із західних неконструктивних визначень економікс, про що йшла мова раніше. До сказаного вище необхідно додати й те, що поняття «поведінка» тут визначено як «спосіб життя і дій» [3: 458], а отже, одне невідоме (поведінка) підведено під інше невідоме (спосіб життя і дій), яке відтак не конкретизоване. У теоретичному аспекті вадою такого механічного запозичення є акцент лише на вивченні поведінки людей у різних сферах суспільного відтворення щодо матеріальних благ і абстрагування від нематеріальних благ, виробництвом яких зайнята переважна більшість населення розвинутих країн світу. Ще однією з догм західної економічної науки у формі економікс, яку некритично запозичують автори наведених вище визначень, є твердження, що ті процеси і явища, які вивчає дана наука, відбуваються в умовах ринкової економіки. Насправді, така економіка, коли механізм ринку виконував функції

регулювання економічної системи, існувала на нижчій стадії розвитку капіталізму, передусім у період життя А. Сміта. Нині у розвинутих країнах світу існує соціально орієнтована ринкова економіка, або змішана економіка, або регульована ринкова економіка, що передбачає активну участь держави у процесі суспільного відтворення, тоді як ринкова економіка закріплює за державою роль захисника приватної власності, верховного арбітра при дотриманні правил вільної конкуренції – загалом, роль «нічного сторожа». Нині держава необхідна для функціонування самого ринку і для захисту капіталізму від знищення самого себе, оскільки «капітал часто є короткозорим, а ринки ірраціональними» [29: 7].

Неконструктивною, на наш погляд, є точка зору тих авторів, які предметом фундаментальної економічної науки називають багатство. Витоки такого визначення знаходимо у поглядах меркантилістів. Якщо й займатись проблемою вивчення багатства, то треба досліджувати передусім суспільну форму виробництва, обміну, розподілу і споживання багатства. Попередньо зазначимо, що ще С. Сисмонді справедливо вказував, що визначення предмета політичної економії як науки про багатство А. Смітом «ніби не помічає людину, якій належить багатство, і яка має ним користуватися» [18: 148–149].

Проте навіть у випадку визначення предмета економічної теорії як суспільних форм національного багатства у різних сферах суспільного відтворення, воно має значно меншу евристичну цінність, порівняно з обґрунтованим вище визначенням предмета даної науки. Така цінність не зменшується навіть у тому разі, коли виділяють три відносно самостійних складових (форм) багатства – вартісну, кориснісну і соціальну [20: 62–64]. Це зумовлено тим, що у наведеному визначенні (в якому акцент зроблено на дослідження економічних відносин у взаємодії з розвитком продуктивних сил та законів такої взаємодії та ін.) названо основні елементи економічної системи, рушійні сили її розвитку, підкреслено роль господарського механізму, вказано на підпорядкованість цих елементів економічним законам.

Водночас для системного визначення предмета економічної теорії необхідно, на нашу думку, використати методологію найкоротшого, розгорнутого і повного визначення предмета даної науки. У найкоротшому визначенні зафіксовано глибинну внутрішню сутність (її ядро), у розгорнутому – сутність загалом (з урахуванням основних ознак, властивостей, якісних сторін сутності), у повному – найважливіші аспекти, що виходять за межі економічної сутності й охоплюють окремі найсуттєвіші аспекти соціальних, політичних, правових, морально-етичних та інших проявів розвитку надбудованих відносин, які впливають на еволюцію економічної системи. З урахуванням сказаного, **найкоротшим визначенням предмета економічної теорії** є вивчення законів розвитку економічної системи; **розгорнутим** – обґрунтоване вище визначення (тобто економічні відносини у процесі діалектичної взаємодії з розвитком продуктивних сил в усіх сферах суспільного відтворення, а також пізнання законів та закономірностей такої взаємодії, цілісність і взаємоорганізованість якої забезпечує сучасний господарський ме-

ханізм); **повне** – включає взаємодію економічної системи з надбудовними відносинами.

Структура економічної теорії та відмінності між політичною економією і економікс

Сказане вище дає можливість перейти до аналізу структури економічної теорії, зокрема її співвідношення з політичною економією та економікс, а також співвідношення двох останніх дисциплін. Так, у сучасній українській та російській економічній літературі, з одного боку, стверджується, що економікс є ширшою за економічну теорію [25: 9], з другого боку, що економікс є однією із складових економічної теорії, а з третього – що економікс і політична економія – це тотожні науки, про що йшлося вище.

Найбільше теоретико-методологічних недоліків властиво першій та третій точкам зору – відповідно, що економікс ширша за економічну теорію і щодо співпадання економікс з політичною економією. Так, вище вже зазначалося, що економічна теорія і політична економія мають неоднакові за обсягом предмети досліджень (відповідно, економічні та виробничі відносини у взаємодії з розвитком продуктивних сил та ін.). Отже, доцільно виділити ряд істотних відмінностей між політичною економією і економікс.

Сучасна західна економічна наука зазвичай ігнорує категорію економічних відносин і, насамперед, їхнє ядро – виробничі відносини, системну сутність яких розкривають відносини економічної власності. Вона зводить останні до майнових прав (так стверджує, зокрема, лауреат Нобелівської премії американський економіст Р. Коуз), або розглядає як вольове відношення людини до речі [11: 13, 14]. Такий підхід допомагає завуалювати гігантську концентрацію власності, в т. ч. доходів від неї, в руках правлячої еліти, зарахувати до власників засобів виробництва дрібних акціонерів, абстрагуватися від процесу посилення нерівномірності у розподілі багатства в США та деяких інших країнах Заходу, а також у багатьох постсоціалістичних країнах, у т. ч. в Україні. У цьому полягає друга істотна відмінність між політичною економією й економікс.

Третьою важливою відмінністю між двома науками є те, що політична економія досліджує причинно-наслідкові зв'язки в економічних явищах і процесах, а економікс лише фіксує певні висновки й узагальнення без з'ясування їх глибинних причин. Такий підхід відповідає вимогам позитивної економічної теорії, яка лише констатує факти, але не дає їм оцінки. Основою такого підходу є позитивістська філософія, що відкидає категорію причинності та заміняє її поняттям функціональної залежності. Засновник цієї течії французький філософ О. Конт стверджував, що наука не пояснює, не розкриває причин і сутностей, а лише описує явища [21: 274]. При даному підході, на думку багатьох західних економістів, зайвими стають такі фун-

даментальні категорії, як економічна ефективність, оскільки не можна вказати, яким має бути раціональне розміщення ресурсів, що потрібно зробити для подолання економічної кризи тощо.

Четвертою відмінністю між політичною економією та економікс є те, що перша досліджує передусім сутнісні зв'язки економічних явищ і процесів, а друга – насамперед, поверхневі, зовнішні. Тому в економікс П. Самуельсона в центрі логічної схеми знаходиться категорія ціни, концепції попиту і пропозиції, граничної корисності, а не вартість (цінність) і відповідні закони. Такої ж позиції дотримувався А. Маршалл. Він, зокрема, намагався підмінити вартість ціною, що дозволяє уникнути питання про основне джерело вартості [19: 391]. Це означає, що економікс дотримується мінової концепції (про переважаючу роль сфери обміну), у результаті чого ключовим питанням для неї є організація і функціонування різних ринків.

П'ятою важливою відмінністю між політичною економією та економікс є те, що перша вивчає відносини економічної власності між людьми з приводу виробництва і привласнення економічних благ, а друга – індивідуалістичне відношення людини до речі. Таке відношення, з погляду політичної економії, характеризує лише один бік юридичної власності, або власності в юридичному аспекті. Воно вигідне для приховування реальних відносин власності в сучасному капіталістичному суспільстві, про що йтиметься далі.

Шостою істотною відмінністю між двома науками є те, що економікс проповідує індивідуалізм, принципи атомізації суспільства, вільної ринкової економіки, а отже, вбачає в сутності людини, яка є біосоціальною істотою, здебільшого лише біологічну сутність, відкидаючи при цьому колективні цінності, які за сучасних умов у більшості країн світу є домінуючими. Ідеолог неолібералізму Ф. Хаєк з цього приводу зазначав, що «існування ринкової економіки потрібне, щоб люди звільнились від інстинктів солідарності і співчуття» [22: 17]. Проте такі погляди відповідають реаліям XVI–XIX ст., а нині, як справедливо зазначає відомий італійський економіст В. Парето, «суспільство, з якого виганяють справедливість і мораль, неспроможне вижити», а англійський вчений А. Етціоні стверджує, що «суспільство не може функціонувати, керуючись лише цим егоїстичним принципом» [27: 24] (піклування про себе – С. М.і О. У.).

Політична економія й економікс відрізняються також тим, що остання надмірно переповнена графіками, схемами, математичними формулами, еkleктично суперечливими положеннями, багатьма застарілими догмами і стереотипами. Це значною мірою позбавляє її ознак теоретичності, принципів методологічності і критеріїв педагогічності. Справедливою у цьому відношенні є оцінка лауреатом Нобелівської премії М. Алле надмірно математизованої західної економічної літератури за кілька останніх десятиліть: «Впродовж чотирьох десятиріч економічна література розвивалась у хибному напрямі: у бік абсолютно штучних і відірваних від життя економічних моделей з переважанням математичного формалізму..., що є значним кроком назад» [8: 38].

Крім того, в економікс обґрунтована незначна (порівняно з політичною економією) кількість економічних законів, причому деякі з них сумнівні за своєю сутністю (наприклад, діють за незмінності низки умов, які в дійсності змінюються).

Зрештою, економікс П. Самуельсона приблизно на 90% насичена реаліями американської дійсності. Тому студенти тих вузів, де за основу викладання економічної теорії взято економікс, під кутом зору вузькопрагматичного підходу вивчають відірвану на кілька десятиліть від реалій України американську дійсність. Щоб усунути цей недолік економікс, нині здійснюють спроби видання європейського варіанта цієї дисципліни.

З погляду методології, в економікс переважає кількісний підхід (у політичній економії – якісний та сутнісний аналіз у поєднанні з кількісними характеристиками), функціональний аналіз (замість причинно-наслідкового), суб'єктивно-ідеалістичний напрям (замість об'єктивного у поєднанні з суб'єктивними оцінками), цивілізаційний підхід (замість формаційного, у т. ч. класового в поєднанні з цивілізаційним). Крім того, економічна теорія у формі «економікс» абстрагується від глибоких соціально-економічних суперечностей і вад капіталістичного суспільства. Зіставляючи маржиналістську концепцію, яку сповідує «економікс», з реаліями дійсності, відомий американський економіст Р. Хейлброннер вважав, що гранична корисність нічого не може зробити з гігантськими корпораціями, військово-промисловим комплексом, імперіалізмом, життям у гетто і що час, витрачений на її вивчення, є простим відволіканням від таких пекучих проблем економічного життя.

Крім того, намагаючись показати, що виклад матеріалу у цьому підручнику підпорядкований певній системі, П. Самуельсон зазначає: «Ми намагалися викласти його так, щоб викладач міг при бажанні змінювати порядок вивчення ... вивчати розділи у будь-якому порядку» [17: 12]. За такого принципу впорядкування матеріалу говорити про системність його викладу просто некоректно.

Тому тим авторам, які ототожнюють політичну економію з економікс, варто було б попередньо довести необґрунтованість виявлених нами основних відмінностей між цими науками, порівняти їх методологічну базу, а не механічно чи не критично запозичувати ідеї американського вченого. Такі «механізатори» від економікс не лише не сприяють формуванню у сучасних студентів нового типу економічного мислення, а й мимоволі допомагають збагаченню сучасної кланово-номенклатурної олігархії України за рахунок нещадної експлуатації трудящих, оскільки економікс носить вузькопрагматичний характер, спрямований на успішне ведення бізнесу, і відволікає від гострих соціально-економічних проблем у нашій країні.

Найлогічнішою серед різних наведених вище назв (аналітична економіка, теорія економіки, фундаментальна економічна теорія, загальна економічна теорія тощо) є назва «економічна теорія». Ті автори, які намагаються довести доцільність вживання замість даного поняття терміну «теорія

економіки», тим самим зводять її до одного з елементів цієї теорії, поряд з теорією вартості, теорією грошей та ін.

Деякі економісти хочуть запровадити назву «фундаментальна економічна теорія», недостатньо усвідомлюючи при цьому, що самій назві «економічна теорія» притаманні ознаки фундаментальності. Адже поняття «теорія» означає вищу, найрозвиненішу форму організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про систему законів певної науки, а також закономірності і суттєві зв'язки певної галузі дійсності [21: 676; 12: 709]. Якщо такі закони і закономірності не обґрунтовуються, то їх не може компенсувати назва «фундаментальна економічна теорія».

Так само недоцільно замість поняття «економічна теорія» вживати назву «загальна економічна теорія», оскільки відсутність уточнюючого поняття «конкретна економічна теорія» передбачає, що така теорія є загальною без вживання терміну «загальна».

Література

1. Башнянин Г. І., Лазур П. Ю., Медведев В. С. Політична економія. – К., 2000.
2. Бобров В. Я. Основи ринкової економіки. – К., 1995.
3. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. 3-е изд. – М., 1998.
4. Борисов Е. Ф. Экономическая теория. – М., 1997.
5. Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічної теорії.–К., 1995.
6. Гош О. Гроші в системі економічних відносин // Економіка України. – 2002.– №4.
7. Гриценко А. А. Економічна теорія: предмет, логіка і структура // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції 26-27 квітня 1999р.–К.:КНЕУ, 1999.
8. Економічна енциклопедія / За ред. С. В. Мочерного. – Т. 1. – К.: Академія, 2000.
9. Економічна теорія. Мікро- та макроекономіка. Навчальний посібник / За ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – Львів, 1998.
10. Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенлі Л. Брю. Аналітична економія. Принципи, проблеми і політика. Мікроекономіка. – Львів, 1999.
11. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993.
12. Новейший философский словарь. – Минск, 1999.

13. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. Підручник / За ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. – К., 1997.
14. Павлишенко М. Політекономія – ядро економічної теорії // Економіка України. – 2002. – № 7.
15. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцев Е. Б. Современный экономический словарь. – М.: «Инфра», 1997.
16. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Экономическая теория. – М., 1998.
17. Самуельсон П. Економіка. – Львів, 1993.
18. Сисмонди С. Новые начала политической экономии. – Т. 1. – М.
19. Словарь современной экономической теории / Под ред. Давида У. Пирса. Пер. с англ. – М.: «Инфра», 1997.
20. Тарасович В. Про предмет фундаментальної економічної науки // Економіка України. – 1998. – № 4.
21. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.
22. Хаек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма
23. Экономика: Учебник / Под ред. А. С. Булатова. – М., 1997.
24. Экономическая теория: Учебник для вузов / Под ред. А. И. Добрынина, Л. С. Тарасовича. – СПб., 1999.
25. Экономическая теория: Учебник для вузов / Под ред. В. Д. Камаева. – М.: Гуманитарный издательский центр «Владос», 1999. – 649 с.
26. Экономическая теория: Учебник / Под. ред. И. П. Николаевой. – М., 1998.
27. Etzioni A. The Spirit of Community: Rights and Responsibilities and the Communitarian Agenda. – London, 1995.
28. Samuelson P. Economics. – Tokio, 1980.
29. States and Sovereignty in the Global Economy. – New York, 1999.

Стаття надійшла до редакції в травні 2003 р.